

УДК 343.95

DOI <https://doi.org/10.32782/2709-9261-2025-1-13-7>**Євсюков Олександр Феліксович,**

кандидат педагогічних наук, доцент,

провідний науковий співробітник,

судовий експерт сектора психологічних досліджень

(Національний науковий центр «Інститут судових експертиз

імені Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3554-8848>

ЗАВДАННЯ СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ В МЕЖАХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕНЬ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ ЗА ПРЕДМЕТНИМИ ВИДАМИ

У статті розглянуто завдання судово-психологічної експертизи щодо неповнолітніх за предметними видами в ситуації щораз більшої потреби органів досудового розслідування в залученні спеціальних психологічних знань. Зазначено, що за допомогою судово-психологічної експертизи здатності неповнолітнього потерпілого в кримінальних провадженнях щодо злочинів проти статевий недоторканості можна отримати дані, які дають змогу зрозуміти і правильно оцінити особливості психічної активності та поведінкові прояви особи, що мають значення для висновків юридичного змісту. Судово-психологічна експертиза здатності неповнолітнього (підозрюваного, обвинуваченого) із відставанням у психічному розвитку, не пов'язаного з психічним розладом, у повній мірі усвідомлювати фактичний характер та значення своїх дій та повною мірою керувати ними дозволяє визначити, що формування дітей у незадовільних умовах виховання в сім'ї призводить до відставання розвитку їх пізнавальних властивостей і призводить до значних емоційно-вольових, характерологічних особистісних порушень.

Ключові слова: кримінальне провадження, неповнолітні, спеціальні знання, експертиза, експерт-психолог, предметні види.

Постановка проблеми. У результаті своєчасного й обґрунтованого застосування спеціальних психологічних знань виникає можливість з'ясування багатьох фактів, необхідних для встановлення істини за окремими категоріями кримінальних проваджень, адже використання цих знань в юридичній діяльності має насамперед суттєвий прикладний характер. Розв'язання питань у межах проваджень щодо неповнолітніх потребує не лише професійного й життєвого досвіду слідчого чи судді, але й кваліфікованого експертного висновку фахівця в галузі психології.

Судово-психологічна експертиза неповнолітніх проводиться в кримінальному процесі у відношенні осіб, які мають певний процесуальний статус (підозрюваних, обвинувачених, свідків, потерпілих). Призначається судово-психологічна експертиза після порушення кримінальної справи в ході досудового або судового слідства. Проводиться судово-психологічна експертиза неповнолітніх на підставі постанови слідчого або ухвали суду. У постанові (ухвалі) мають бути викладені фабула справи, зазначені мотиви призначення експертизи, кому доручається проведення експертизи, які питання виносяться на її вирішення. Психологічна експертиза встановлює ті особливості психічної діяльності та їх прояви в поведінці особи, які мають юридичне значення та спричиняють певні правові наслідки.

Отже, натеper актуальним питанням є компетентна постановка завдань судовому експерту-психологу для ефективного за часом та якісного за змістом застосування ним спеціальних психологічних знань у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Психологічні аспекти теорії та практики судово-психологічної експертизи розроблялися в дослідженнях вітчизняних науковців – Н.В. Алікіної, О.А. Герасименко, Т.М. Єгорової, О.В. Землянської, Т.В. Савкіної, Е.Б. Сімакової-Єфремян, О.О. Сліпець, Г.О. Спіціної, О.П. Снігерьова, М.Г. Щербаковського та ін.

Судово-психологічна експертиза (далі – СПЕ) вирішує надскладні завдання щодо реконструювання специфіки психічної діяльності людини в ситуації, яка відбулася в минулому.

У теорії вітчизняної СПЕ спеціальні знання психолога визначають як сукупність відомостей та навичок, які не є загальновідомими і належать вузькому колу фахівців, професіоналів у певних галузях практичної діяльності [1].

Е.Б. Сімакова-Єфремян зазначає, що потреба органів досудового розслідування, суду, учасників судового процесу в залученні спеціальних психологічних знань постійно зростає, тому актуальним є питання щодо професійності, компетентності експерта-психолога. Практика СПЕ свідчить про постійний розвиток її можливостей, що зумовлено розширенням діапазону предмета дослідження, вдосконаленням та появою нових методичних технологій, нових видів СПЕ й активною інтеграцією спеціальних знань експерта-психолога зі спеціальними знаннями в інших галузях судової експертизи [2].

Н.М. Ткаченко зазначає, що на особливу увагу заслуговує професійно-психологічна компетентність судового експерта, яка є обов'язковим елементом структури його спеціальних знань [3].

Отже, судово-психологічна експертиза – це дослідження на основі спеціальних знань у галузі психології з метою надання експертного висновку, який після його перевірки та оцінювання слідчим або судом буде доказом по кримінальному провадженню.

Метою статті є окреслення основних завдань експерта-психолога в кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх за предметними видами досліджень.

Виклад основного матеріалу. Під час проведення судово-психологічної експертизи неповнолітніх у розпорядження експертів мають надаватися матеріали кримінальної справи, які повинні містити інформацію щодо особливостей особистості неповнолітнього, відносно якого призначається експертиза, а саме: відомості про умови розвитку і виховання неповнолітньої особи, її характер, звички, притаманні їй особливості поведінки, форми емоційних реакцій, інтересів, життєвих планів, взаємовідносин з оточенням. Джерелами такої інформації можуть бути: свідчення про особливості формування та розвитку особи неповнолітнього, про навчання в школі й інших закладах, офіційні документи, що характеризують особу, її листи, щоденники, записи та інші продукти діяльності, дані про характер поведінки в криміногенній ситуації, медичні документи про перенесені соматичні та психічні хвороби, перебування на лікуванні, обліку в психонаркологічному диспансері та ін.

У разі обмеженості (недостатності) у матеріалах кримінальної справи важливою для розв'язання питань інформації експерт-психолог має право звернутися до органу, що призначив експертизу, з клопотанням щодо надання вихідних даних, необхідних для об'єктивної та повної відповіді на поставлені питання.

Судово-психологічна експертиза неповнолітніх проводиться з метою встановлення нових, психологічних за змістом і значущих для кримінально-правового регулювання обставин, наприклад: установлення рівня психічного розвитку особи; встановлення особливостей особистості неповнолітнього (особливостей сприйняття, мислення, пам'яті, уваги, оцінних суджень неповнолітніх), установлення ознак наявності або відсутності відставання в психічному розвитку неповнолітньої особи, що не пов'язане з психічним розладом (як обставини, що надалі може вплинути на індивідуалізацію покарання), а також установлення здатності правильно сприймати обставини, що мають важливе значення для кримінального провадження, та давати про них показання.

Зазначена експертиза може проводитися як одним експертом-психологом, так і комісією експертів. Будь-яку судово-психологічну експертизу доцільно призначати після проведення судово-психіатричної експертизи в разі встановлення останньою відсутності в неповнолітньої особи психічного захворювання. У випадках, коли в слідчого або суду не виникає сумнівів щодо психічного здоров'я неповнолітніх, судово-психологічна експертиза може призначатися без попереднього проведення судово-психіатричної експертизи.

Об'єктом (загальним) судово-психологічної експертизи неповнолітніх є їх психічна діяльність особи в ситуаціях, що мають юридичне значення.

Предметом (загальним) даного виду психологічної експертизи є закономірності й особливості протікання та структури психічних явищ неповнолітніх (психічної діяльності), що мають юридичне значення та тягнуть певні правові наслідки.

Завдання судово-психологічної експертизи неповнолітніх окреслені характером питань, що ставляться слідчим, судом на вирішення психологічної експертизи. За

характером питань, що ставляться на розгляд експерту-психологу, та за юридичним значенням експертних висновків виділяють предметні види судово-психологічної експертизи, які проводяться стосовно неповнолітніх. Розглянемо найбільш затребувані з них натеper.

Велике правове значення експертизи неповнолітніх потерпілих у межах кримінальних проваджень за фактами вчинення сексуальних злочинів визначається тим, що на її підставі можливе розмежування таких складів злочину, як «Зґвалтування» (ст. 152 КК України) [4], «Статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості» (ст. 155 КК України) [4], «Розбещення неповнолітніх» (ст. 156 КК України) [4] та ін. Обґрунтування окремих положень КК України дає можливість дійти висновку, що у випадках малолітства для визнання зґвалтування за ознакою використання безпорадного стану необхідно не тільки встановити вік потерпілої (недосягнення 14 років), але й визначити, чи розуміла вона фактичну сторону та соціальне значення статевих взаємин між чоловіком та жінкою, встановити рівень її розвитку, обізнаність щодо сексуальних відносин та їх соціального значення тощо.

Необхідні компоненти збереження здатності потерпілих до розуміння характеру та значення вчинюваних із ними дій справедливо виокремлюють:

- специфічний життєвий досвід потерпілої, насамперед обізнаність щодо особливостей перебігу сексуальних стосунків;

- усвідомлення вже на ранніх стадіях розвитку криміногенної ситуації сексуальної спрямованості дій злочинця;

- адекватну морально-етичну оцінку подій, сформованість здатності до розуміння соціального значення вчинюваних із нею дій тощо.

З огляду на зазначене можна стверджувати, що під час установлення істини в межах розслідування даної категорії кримінальних правопорушень береться до уваги значний обсяг факторів механізму їх вчинення, показників індивідуально-психологічних особливостей суб'єкта й об'єкта посягання тощо.

Завдання, що мають бути розв'язаними під час проведення судової психологічної експертизи:

- встановлення здатності потерпілої особи до розуміння сексуального характеру дій, які з нею здійснювалися в ході протиправної події посягання на її статеву недоторканість (свободу);

- встановлення здатності потерпілої особи до розуміння соціального, морально-етичного та правового значення дій, що з нею здійснювалися в ході протиправної події посягання на її статеву недоторканість (свободу);

- встановлення здатності потерпілої особи до здійснення спротиву насильницьким діям сексуального характеру, які з нею вчинялися в ході протиправної події посягання на її статеву недоторканість (свободу).

Одне з основних питань, яке може бути вирішене: «Чи здатна потерпіла особа з огляду на рівень її психічного розвитку, індивідуально-психологічних особливостей і психічного стану розуміти характер і значення дій сексуального спрямування, що з нею вчинялися, та здійснювати їм спротив?».

Об'єктом вказаного предметного виду дослідження є особистість потерпілої особи, сукупність джерел інформації (матеріали кримінального провадження, інші документи), які відображають індивідуально-психологічні особливості потерпілої особи, специфіку її емоційного стану і діяльності в протиправній ситуації посягання на її статеву свободу чи статеву недоторканість.

Суб'єктами експертної діяльності в кримінальних провадженнях щодо злочинів проти статеві недоторканості є судові експерти, які мають вищу психологічну освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, отримали атестацію судового експерта за спеціальністю 14.1 «Психологічно-дослідження».

У ході виконання судово-психологічної експертизи даного виду застосовуються система методів наукового пізнання, методи психологічної науки та спеціальні методи дослідження. Загальнонаукові методи: діалектичний, формально-логічні методи, спостереження, вимірювання, опис, експеримент. Окремі методи психології: спрямоване спостереження, спрямована бесіда, біографічний метод, аналіз продуктів діяльності, контент-аналіз текстової інформації, експериментально-психологічні методи, спеціальні методи дослідження у вигляді методик відповідно до їх реєстраційних кодів у Реєстрі методик проведення судових експертиз.

Відповідно до п. 1.4 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз [5], вибір методів дослідження належить до компетенції експерта.

Отже, за допомогою судово-психологічної експертизи здатності неповнолітнього потерпілого в кримінальних провадженнях щодо злочинів проти статеві недоторканості можна отримати дані, які дають змогу зрозуміти і правильно оцінити особливості психічної активності та поведінкові прояви особи, що мають значення для висновків юридичного змісту.

Наступною розглянемо судово-психологічну експертизу здатності неповнолітнього (підозрюваного, обвинуваченого) із відставанням у психічному розвитку, не пов'язаного із психічним розладом, у повній мірі усвідомлювати фактичний характер і значення своїх дій та повною мірою керувати ними.

Вказана експертиза проводиться у відповідності зі ст. ст. 485 та 486 КПК України [6] (обставини, що підлягають установленню у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх). Відповідно до вказаних статей встановленню підлягають:

- рівень розвитку, у разі наявності даних про розумову відсталість неповнолітнього, не пов'язану із психічною хворобою;
- можливість неповнолітнього повною мірою усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними;
- соціально-психологічні риси особи неповнолітнього, які необхідно враховувати під час призначення покарання, індивідуалізації відповідальності чи вибору заходу виховного характеру.

Призначається така експертиза в разі наявності у справі відомостей щодо:

- педагогічної занедбаності;
- легковажного ставлення неповнолітнього до своїх протиправних дій;
- «дитячості» поведінки за досить високого інтелектуального розвитку;
- наявності в показаннях свідків інформації про помітну відмінність неповнолітнього від основної маси його однолітків;
- неправильної, незвичної інтерпретації звичайних обставин і фактів, за відсутності для цього яких-небудь реальних передумов;
- відсутності адекватних емоційних реакцій щодо події злочину та ін.

До компетенції судово-психологічної експертизи зазначеного виду відносяться тільки питання психологічного змісту (щодо особливостей особистості, психічних станів тощо), які мають юридичне значення під час розслідування конкретної справи.

Спрямовано зазначену експертизу на встановлення в неповнолітнього (підозрюваного, обвинуваченого) із відставанням у психічному розвитку, не пов'язаним із психічним розладом, міри здатності особи усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними.

Завданням цього виду судово-психологічної експертизи є встановлення:

- індивідуально-психологічних особливостей неповнолітнього (який не страждає психічними розладами), які могли вплинути на його здатність у момент скоєння інкримінованих йому дій повною мірою усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними;
 - здатності неповнолітнього правильно розуміти ситуацію правопорушення, зокрема її альтернативи;
 - здатності до усвідомлення об'єктивного змісту (значення) цілей своїх дій;
 - передбачення результату своїх вчинків з погляду правових і загальноприйнятих норм і правил, можливості у вільному виборі цілей і способів їх досягнення.
- Головними питаннями, що ставляться на вирішення експертизи, є:

1. Чи здатна неповнолітня особа, з огляду на рівень її розумового розвитку, індивідуально-психологічних особливостей та конкретних обставин справи (вказати, яких саме), повною мірою усвідомлювати значення своїх дій?

2. Чи здатна неповнолітня особа, з огляду на рівень її розумового розвитку, індивідуально-психологічних особливостей та конкретних обставин справи (вказати, яких саме), повною мірою керувати своїми діями?

3. Чи має неповнолітня особа відхилення в психічному розвитку, які не є виявами психічного захворювання? Якщо має, то якими саме є їх ознаки?

Експертна практика свідчить про те, що в неповнолітніх, які були досліджені в межах даного виду експертизи, мали місце:

- ознаки хронічної психотравми, яка була однією з причин, що зумовлювала суттєве відставання в розвитку неповнолітніх.
- недостатній розвиток соціально значимих особистісних якостей, суттєве порушення адаптації та в певній мірі – відставання розвитку пізнавальної сфери.

Як прикладний матеріал наведемо, що частіш за все під час дослідження матеріалів кримінального провадження встановлюється:

- що неповнолітній ріс в умовах хронічної психотравмуючої ситуації, зумовленої незадовільними побутовими умовами, недостатнім харчуванням, відсутністю сприятливих умов для систематичного навчання та спілкування з однолітками, покладанням на нього не дитячих обов'язків, безконтрольністю, систематичним заняттям жебрацтвом;
- ознаки затримки психічного розвитку та «соціально-педагогічної занедбаності». У ході експертного дослідження пізнавальної сфери – у неповнолітніх встановлюється недостатній або вкрай бідний запас загальноосвітніх знань, відставання в розвитку пізнавальних навичок різного ступеня. Зазначене пов'язане з великою кількістю пропущених шкільних занять чи взагалі невідвідуванням освітніх закладів і неотримуванням освіти;
- ознаки системного порушення у сфері особистісного розвитку неповнолітніх, а саме: спотворення процесу їх формування як особистості, невідповідність рівня розвитку характерологічних та особистісних якостей віковому періоду. У ході психодіагностичного обстеження констатується наявність стійкого асоціального досвіду, порушення відчуття благополуччя, нави-

чок соціальної взаємодії з однолітками та дорослими, зниження соціальної активності, спотворення (з урахуванням вікового періоду розвитку) самооцінки;

– порушення розвитку емоційно-вольової сфери та ознаки дисгармонійності у вигляді: підвищеної імпульсивності, неврівноваженості, підвищеної реактивності, впертості, невміння самостійно будувати власну поведінку відповідно до соціально схвалюваних норм і вимог.

Таким чином, отримані дані дозволяють визначити, що формування дітей у незадовільних умовах виховання в сім'ї призводить до відставання розвитку їх пізнавальних властивостей та призводить

до значних емоційно-вольових, характерологічних особистісних порушень.

Висновки. Таким чином, у результаті своєчасного й обґрунтованого застосування спеціальних психологічних знань виникає можливість з'ясування багатьох фактів, необхідних для встановлення істини за окремими категоріями кримінальних проваджень, адже використання цих знань в юридичній діяльності насамперед має суттєве прикладне значення. Розв'язання питань у межах проваджень окресленої категорії потребує не лише професійного й життєвого досвіду слідчого чи судді, але й кваліфікованого експертного висновку фахівця в галузі психології.

Список використаних джерел

1. Крюкова М.А., Єлховський І.В. Судово-психологічна експертиза (в допомогу до самостійної роботи для здобувачів вищої освіти ступеня бакалавра факультету психології, політології та соціології). Одеса : Фенікс, 2021. 61 с.
2. Сімакова-Єфремян Е.Б. Інтеграційні процеси в судовій експертизі: сутність та проблемні питання комплексних досліджень. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Харків : Право, 2016. Вип. 16. С. 172–183.
3. Ткаченко Н.М. Удосконалення професійної підготовки судового експерта – важливий фактор розвитку експертної дидактики. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Харків : Право, 2018. Випуск 18. С. 203–214.
4. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III (зі змінами та доповненнями). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2001. № 25-26. Ст. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 26.02.2025).
5. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : затверджена наказом Міністерства юстиції України від 08 жовтня 1998 року № 53/5 (зі змінами та доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення: 27.02.2025).
6. Кримінально-процесуальний кодекс України : станом на 1 серпня 1995 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 26.02.2025).

References

1. Kriukova, M. A., & Yelkhovskiy, I. V. (2021). *Sudovo-psykholohichna ekspertyza (v dopomohu do samostiinoi roboty dlia zdobuvachiv vyshchoi osvity stupenia bakalavra fakultetu psykholohii, politolohii ta sotsiolohii) [Forensic psychological examination (in assistance to independent work for higher education applicants of the degree of bachelor of the Faculty of Psychology, Political Science and Sociology)]*. Odesa: Feniks [in Ukrainian].
2. Simakova-Yefremian, E. B. (2016). Intehratsiini protsesy v sudovii ekspertyzi: sutnist ta problemni pytannia kompleksnykh doslidzhen. [Integration processes in judicial examination: the essence and problematic issues of complex research]. *Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky – Theory and practice of forensic expertise and forensics*, 16, 172–183 [in Ukrainian].
3. Tkachenko, N. M. (2018). Udoskonalennia profesiinoi pidhotovky sudovoho eksperta – vazhlyvyi faktor rozvytku ekspertnoi dydaktyky [Improving the professional training of a forensic expert is an important factor in the development of expert didactics]. *Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky – Theory and practice of forensic expertise and forensics*, 18, 203–214 [in Ukrainian].
4. Kryminalnyi kodeks Ukrainy [Criminal Code of Ukraine]: (2001, Apr 5). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine*. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#text> (data zvernennia: 26.02.2025) [in Ukrainian].
5. Instruksia pro pryznachennia ta provedennia sudovykh ekspertyz ta ekspertnykh doslidzhen [Instructions on appointment and conduct of forensic examinations and expert studies], nakaz Ministerstva yustytysii Ukrainy (8 Oct 1998) № 53/5 Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (data zvernennia 27.02.2025). [in Ukrainian].
6. Kryminalno-protsesualnyi kodeks Ukrainy: nauk.-prakt. Komentar [Criminal Procedure Code of Ukraine: Scientific Pract. Comment]: *Biuletен zakonodavstva i yurydychnoi praktyky Ukrainy – Bulletin of legislation and legal practice of Ukraine*. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (data zvernennia: 26.02.2025) [in Ukrainian].

Yeysiukov Alexander,

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,

Leading Scientific Employee, Forensic Expert

of the Psychological Research Sector

(National Science Center "Institute of Forensic Expertise named after Honored Prof. M.S. Bokarius", Kharkiv)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3554-8848>

TASKS OF FORENSIC PSYCHOLOGICAL EXAMINATION WITHIN CRIMINAL PROCEEDINGS AGAINST MINORS BY SUBJECT MATTER

It is noted that the timely and justified application of special psychological knowledge makes it possible to clarify many facts necessary to establish the truth in certain categories of criminal proceedings, since the use of this knowledge in legal activities is, first of all, of a significant applied nature. Emphasis is placed on resolving issues within the framework of proceedings concerning minors, which require not only the professional and life experience of an investigator or judge, but also a qualified expert opinion of a specialist in the field of psychology. Forensic psychological examination of minors is carried out in criminal proceedings in relation to persons who have a certain procedural status. Forensic psychological examination is assigned after the initiation of a criminal case, during the pre-trial or judicial investigation. Forensic psychological examination of minors is carried out on the basis of a resolution of the investigator or a court resolution. The resolution (resolution) must set out the plot of the case, indicate the reasons for ordering the examination, who is entrusted with conducting the examination, and what issues are submitted for its resolution. Psychological examination establishes those features of mental activity and their manifestations in a person's behavior that have legal significance and cause certain legal consequences. The article deals with the tasks of forensic and psychological examination of juveniles by subject species in the situation of the constantly increasing need of bodies of pre-trial investigation in the involvement of special psychological knowledge. It is noted that with the help of forensic psychological examination of the ability of a minor victim in criminal proceedings against crimes against sexual immunity, data can be obtained that allow you to understand and correctly evaluate the features of mental activity and behavioral manifestations of persons relevant to conclusions. Forensic psychological examination of the ability of a minor (suspect, accused) with a lag in mental development, not related to mental disorder, to fully realize the actual nature and importance of their actions and fully manage them to determine that the formation of children in unsatisfactory, personal violations.

Key words: criminal proceedings, minors, tasks, special knowledge, expertise, expert psychologist, subject types.